

УДК 94(37)"-00/00":37-055.2

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-10\(28\)-1109-1119](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-10(28)-1109-1119)

Шульга Світлана Анатоліївна доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет імені Лесі Українки, тел.: (095) 895-57-00, <https://orcid.org/0000-0003-3910-8169>

ЖІНКА В ДАВНЬОРИМСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ (І ст. до н.е.–І ст. н.е.)

Анотація. Стаття розглядає еволюцію соціального статусу жінки-римлянки, особливості освіти і доступність жінки до освіти через призму соціальних трансформацій періоду кінця Римської республіки та початку принципату. На основі писемних джерел та історичних досліджень схарактеризовано зміни у становищі римлянки у перехідну добу від Республіки до Імперії. Відзначено залежне становище римлянки та відсутність політичних прав, що впливало на освітню мотивацію жінки. Зауважено, що рівень початкової освіти та практичні навички ведення господарства римлянка отримувала в родині або початковій (тривіальній) школі, де навчалися рахунку, писання та читання. Означено трансформації в соціальному та політичному становищі римлянки доби принципату, які стосувалися переважно вищих прошарків суспільства. Великі завоювання створили основу для накопичення матеріальних та фінансових ресурсів, зокрема і для освіти, відпочинку, створення бібліотек тощо. Доба ранньої Імперії позначена певною емансипацією жінки-римлянки, разом з тим Август, намагаючись повернути традиції, запропонував низку обмежувальних законів для жінок. У зв'язку з чим прослідковано присутність жінки у освітньому просторі доби принципату. Наголошена політична та освітня активність римлянок у епоху раннього принципату, причинами активності жінок стала необхідність підтримання статусу родини та чоловіка, відтак власного статусу і фінансового становища. Проте навчання у публічних школах граматики та риторів для жінок не передбачалося. Представниці плебсу могли навчатися та набувати окрім початкових знань професійних навичок в домашньому господарстві. На прикладах доведено, що жінки здобували високу домашню освіту, були включеними у політичні процеси та могли втручатися у державні справи через чоловіка або батька завдяки приналежності до родини імператора або його наближених.

Ключові слова. Стародавній Рим, принципат, освіта, римлянка, емансипація.

Shulha Svitlana Anatoliivna Doctor of Historical Sciences, associate professor, professor at the Department of World History of Lesya Ukrainka Volyn National University, tel.: (095) 895-57-00, <https://orcid.org/0000-0003-3910-8169>

A WOMAN IN THE EDUCATIONAL SPACE OF ANCIENT ROME AT THE TURN OF ERA (1st century BC - 1st century AD)

Abstract. The article elucidates the process of changes in the social status of a Roman woman, the peculiarities of obtaining an education, and the accessibility of a woman to education through the prism of changing epochs and social transformations in the period of the end of the Roman Republic and the beginning of the Principate. Changes in the Roman woman's position during the transition period from the Republic to the Empire are characterized based on written sources and the latest historical research. The study findings argue that the dependent position of the Roman woman and the lack of political rights during the Republic affected the educational motivation of women. The level of primary education and practical household management skills were obtained by a Roman woman in the family or in an elementary (trivial) school, where arithmetic, writing, and reading were taught. During the Principate period, changes in the socio-political position of women in Ancient Rome affected mainly the upper strata of society. Great conquests created a basis for the accumulation of material and financial resources, providing a basis for education, recreation, the creation of libraries, etc. The era of the early Empire is marked by the limited emancipation of Roman women, while Augustus, trying to restore tradition, proposed a number of restrictive laws for women. In connection with this, the presence of women in the educational space of the principality period was traced.

The issues of the Roman women's activities in the educational space in the era of the Principate were traced, including their political activity in the era of the early Principate. The emphasis is laid on the reasons for women's activity, one of which was the need to maintain the status of their family and husband, and thus, their personal status and financial situation. However, women were not allowed to study in public schools of grammarians and rhetoricians. Women representatives of the plebs could study and acquire, in addition to basic knowledge, professional skills in housekeeping. The examples show that women obtained a high-quality domestic education, were included in political processes, and could influence state affairs through their husbands or fathers due to belonging to the emperor's family or relatives.

Keywords: Ancient Rome, Principate, education, Roman woman, emancipation.

Постановка проблеми. Суспільні трансформації на межі ер внесли зміни у перебіг подій римської історії, серед них – переміни у становищі жінки, вихід на арену політичного життя представниць римської верхівки, в значній мірі завдяки їхній освіченості. Тому освіта жінок-римлянок є актуальною і досі мало вивченою темою.

Подекуди римські джерела згадують освічених римлянок, наприклад, Светоній та Плутарх у просопографічних працях, Пліній Молодший у листах моралістичного характеру. Проте джерела подають відомості лише щодо вищих верств населення та їх представниць. У контексті питань сімейного устрою, релігії, культури, права проблеми становища жінки також позначалися, хоча принагідно і фрагментарно, освіта ж жінок-римлянок залишалася поза увагою античних авторів. Становище жіноцтва нижчих верств у джерелах представлений епізодично, лише невелика частина візуальних та матеріальних джерел можуть слугувати базою для наукового аналізу. Отож античні автори надають не повні та уривчасті відомості про освітній простір Стародавнього Риму та відсутність/активність в ньому римлянок, відомостей про рівень освіченості жінок в добу Римської республіки та Імперії недостатній для критичної оцінки реального його стану та системи освіти загалом. Тому у значній мірі їхні характеристики можуть бути неповними/хибними та потребують перевірки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед проблем, що вивчаються у дискурсі гендерної тематики, освіта римлянок залишається поза увагою, розглядається як другорядна або принагідна при аналізі соціальних проблем римської історії. Сучасна історична наука лише у останні десятиліття виявила зацікавлення у вивченні історії жінки-римлянки. Дослідники зосереджуються загалом на питаннях становища жінки у суспільстві Стародавнього Риму, її повсякдення (Д. Гуревич, Отто Кіфер, Діана Клейнер) [1; 2; 3]. Популярними стали реконструкції біографій окремих представниць верхівки римського суспільства. Характерної рисою згаданих публікацій є увага до ролі жінки у суспільстві, участі в політичних процесах тощо, проте освітній простір жінки не аналізується та залишається поза їхньою увагою.

Метою статті є формування уявлення про освіту жінок в Стародавньому Римі, визначення особливостей освітнього процесу та ролі освіти у набутті жінками суспільної значимості.

Виклад основного матеріалу. Система освіти в Стародавньому Римі розвивалася під переважаючим грецьким впливом. Традицією передбачалося початки виховання та навчання дітей в родині. Марк Сидоній Фалкс у порадах «Як керувати родиною» (I ст. н.е.) говорить, що його дружину «вчив батько, який турбувався про те, щоб дочку від народження оточувало усе лише високоморальне та шляхетне» [4, С. 86]. Далі Марк Сидоній Фалкс дає поради щодо вибору няні для дітей. На думку римлянина, няня повинна мати хороший характер, грамотну мову, бо «діти легко підпадають під сторонній вплив... і дітей легко можуть зіпсувати погані звички їхніх вихователів. [Їхне] життя буде набагато простішим, якщо... не засвоять бридкого акценту чи шкідливих звичок» [4, С. 93]. Незважаючи на існуючу традицію, яка вимагала від матерів

самим вигодувати своїх дітей, жінки з багатих сімей часто уникали цього обов'язку та наймали годувальниць, представниці нижчих станів самотійно вигодували немовлят. Годувальниця була важливим членом римської *familia* та впливала на виховання дитини, пізніше вихованці не забували своїх годувальниць, дарували їм подарунки і дбали про них. Джерела визначають роль годувальниці в римській родині як позитивну, зокрема Плутарх згадує про це в біографії Цицерона [5]. Годувальниця дівчинки зазвичай залишалася при ній і після дорослішання, вона переселялася разом з нареченою в сім'ю чоловіка і служила їй як особиста помічниця.

Тому оточення дитини (батько, мати, годувальниця) відіграло важливу роль у її вихованні, про що зазначав і давньоримський педагог Квінтіліан, стверджуючи, що сім'я – перша ланка у виховному процесі, а початковий етап навчання та виховання, соціалізації дівчинки лежав в площині родини та жіночих обов'язків в ній. Тому так високо цінувалися моральність та добродієність матері, нареченої, а потім і дружини, оскільки на неї було покладено відповідальність за виховання дітей [6, С. 32].

Роль дружини і матері в римській родині була винятковою протягом століть, матір родини шанували, вона займалася веденням домашнього господарства, виховувала та навчала дітей. Традиційно чоловік вимагав від дружини абсолютної відданості, цінував працьовитість, терпіння, покірність. Плутарх у описі життя братів Гракхів подає портрет їхньої матері Корнелії, яка виховувала братів з такою ретельністю, що, не дивлячись на природні здібності, своїми якостями вони завдячували вихованню матері, а не природі [5, С. 429]. Про матір Цицерона Плутарх говорить як про жінку благородного походження та зразкової поведінки, згадує також і годувальницю [5, С. 429]; про мачуху (частенько в історії Риму), що виховала Цицерона, автор «Паралельних життєписів» згадує як про найчеснішу і найвідомішу жінку [5]. Пліній Молодший, шануючи дружину, писав їй ніжні листи [7, X, 120], а звертаючись до своєї тещі, тішився, що у неї на гостині він відчувається краще, ніж у себе вдома [7, I, 4; УП, 19]. Октавіан Август отримав добру освіту від матері Атії, яка слідкувала за його поведінкою навіть тоді, коли він «одягнув дорослу тогу». Отож, римська традиція від Республіки і до Імперії визнає поряд із роллю батька, важливе призначення матері-римлянки у вихованні та початках освіти дітей.

Особливо важливою була роль матері і дружини в освіті дівчат, що залежало, як і стосовно хлопчиків, від походження та матеріального стану родини. Римляни, як і греки, розрізняли підходи до виховання та освіти хлопчиків і дівчат вже у ранньому віці. У III ст. до н. е. в Римі з'явилися початкові школи (тривіальні) приватного характеру, де діти навчалися письму, читанню, рахунку приблизно до дванадцяти років. Для дітей чоловічої статі

передбачалися можливості отримання треступеневої освіти (тривіальна школа, граматична школа, школа ритора). Тривіальні школи могли відвідувати і дівчатка, але майбутнє їхнє навчання в школі не здійснювалося. Подальша освіта дівчат переважно проходило в домашніх умовах та мала свої особливості залежно від соціального статусу родини. Заможні родини віддавали перевагу приватному навчанню дівчат з вчителем. Приклади освіченості жінок республіканського періоду згадуються обмаль, так само як і приклади їх емансипації, окрім вже відомих, як от постать Корнелії або виступи жінок проти закону Опція. Проте в біографіях видатних політиків, реформаторів можемо віднайти згадки про позитивні риси жінок та матерів, як от «добродісна», «знаменита», «правдива», «ощадлива», «скромна» тощо. Саме такі характеристики демонструють, на нашу думку, поряд із рисами римлянки як добродісної матрони з високим суспільним статусом, рівень їхньої освіченості.

Наприкінці Республіки після великих завоювань та на початку принципату (I – III ст.), нового періоду історії Риму, суспільство переживало поступовий злам традицій, що зокрема відобразилося і на становищі жінки. Великі завоювання та розширення територій принесли значні доходи римській еліті, призвели до накопичення фінансів та фізичних статків, які не застосовувалися у виробництві, а накопичувалися як матеріальні ресурси: предмети розкоші (дорогоцінні тканини та каміння, одяг, предмети туалету тощо), комфорту (розкішні будинки, водогони тощо), предмети побуту (меблі, скульптура) та створювали можливості для відпочинку, подорожування, освіти. Реформування політичної системи, поява монархічних ознак викликало потребу у великій кількості освічених молодих римлян, які могли би обійняти державні посади (виборні і призначувані). Маючи достойну освіту і отримавши посаду, вони потребували змін і у приватній сфері. Тому згадані трансформації зачепили і основи патріархального шлюбу, становища жінки, побут, культуру та освіту. Молоді римляни та римлянки уникали шлюбу, як наслідок, знизилася народжуваність, почастишали розлучення та подружні зради. Таким чином моральна деградація, що вразила римське суспільство, викликала необхідність повернення до суворих батьківських звичаїв, що знайшло відображення в законах Октавіана Августа, зокрема про обов'язковість шлюбу (18 р. до н.е. до 9 р. н.е.) для жінок віком від 20 до 50 років, про податок для незаміжніх жінок в розмірі 1% їхнього майна, про приналежність жінці її приданого, про переваги жінки, яка має трьох дітей тощо. Разом з тим, Август запропонував низку законів, що обмежували становище жінки. Так, у 18 р. до н.е. запроваджено закон проти розкоші, за яким жінкам заборонялося носити одяг з дорогих різнокольорових тканин, «Юлієвий закон», що передбачав суворі покарання для жінки через подружню невірність. Спроба

Августа подібними заходами вирішити проблему падіння моралі та відродити закони предків не була вдалою, зміни моралі суспільства набували розвитку.

Свідчення Марка Сидонія Фалкса, прихильника суворих традицій і свідка нових суспільних віянь, підтверджують попередні висновки. У своїх настановах щодо керівництва родиною та навчання дівчат він пише: «Освіту дочки доручить її матері. Треба навчити дівчинку прясти вовну, шити та керувати домашніми рабами, особливо на кухні. Вміння читати дозволить їй підтримувати бесіду за столом, хоча розуміння музики пасуватиме дівчинці більше, ніж знання літератури. Якщо ви не маєте великих статків доведеться навчити дівчинку практичних умінь, наприклад готувати їжу, і, можливо, навіть рахувати... Але загальна мета цього навчання залишатиметься тією самою – зробити дівчинку привабливою в очах її потенційного чоловіка». Проте, далі робить висновок: «...сучасні жінки, схоже, цілковито вийшли з-під контролю, ...бо не знають перепону у марнотратстві, мають намір усе зруйнувати... Пращури ніколи не дозволяли жінкам так поводитися. Та сьогодні жінки мають твердий намір зруйнувати всі обмеження» [4, С. 97-99].

Отож, можна говорити про зміни у становищі жінки та поступовий процес емансипації, в наслідок чого формується потреба у їхній освіті. Вченість (*docta*) для дівчат стала соціально позитивною ознакою, привабливою для шлюбу, проте рівень освіченості жінки і тоді визначався в межах звичаїв. Сім'ї, де панували суворі традиції, забезпечували дівчатам лише початкову освіту, з досягненням шлюбного віку їх видавали заміж і подальше навчання жінки визначав чоловік: він міг дозволити/не дозволити їй продовжити навчання навіть до можливості прослухати курс риторики. Але не всі чоловіки вважали це за доцільне, наприклад, батько Сенеки не вважав за необхідне приділяти велику увагу освіті своєї дружини, не дивлячись на її природні здібності. «Зайвий» талант жінки в будь-якої направленості (танці, музика або наука) не заохочувався, ці заняття суперечили ідеалу скромної і вихованої дівчини, яка готувалася до заміжжя, чи жінки, а межі освіченості визначалися «домашніми вміннями», знанням літератури, вмінням вести бесіду тощо. Нове життя дівчинки не потребувало «надмірного рівня» освіченості, що було необхідним для політичної кар'єри чоловіка, і аж ніяк – для жінки.

Освічені жінки належали до привілейованих кіл суспільства, що яскраво позначалося в добу раннього принципату, коли жінки, представниці вищих станів, отримали «доступ», через чоловіків або синів, до влади, а отже до високої освіти [8, С.212]. Така освіта була приватною, до неї залучалися представники інтелектуального середовища Риму та Греції, а грецька освіченість була на початку Імперії певною модою. З елліністичних країн, перш за все з Єгипту, прийшли традиції організації приватних бібліотек, одну

з яких описує Пліній Молодший: «...заокруглена у вигляді абсиди кімната, яку, з рухом сонця, по черзі освітлюють усі вікна; в її стіну, як у книгозбірні, вбудована шафа, де складено ті книжки, які потрібно не просто читати, а перечитувати» [7, III, 1]. За свідченнями автора в родині відбувалися інтелектуальні бесіди та читання грецьких та латинських творів: «...читати вголос у родинному колі якусь книгу і під час читання обмінюватися враженнями про неї; врешті, й ходити в гості – звичай, що передбачав передусім цікаву, на поважні теми, бесіду, а не наїдки й напінки, ... публічні читання. Мені приємно, що поживляються літературні студії, що заявляють про себе талановиті ймена, а от слухачі сходяться не вельми жваво» [7, I, 13]. У листі до Кальвізія Руфа письменник наводить приклад знайомого Спурінни, який у своїй віллі займався письменництвом, проводив час за бесідами з друзями і, водночас, «брав з собою дружину» [7, III, 1]. Серед інтелектуалів Риму, середовище яких вже в той час допускало жінок, розвивалася культура читання, інтелектуальних бесід, листування, про що свідчить епістолярія Плінія Молодшого, зокрема його листи до дружини та друзів.

Усе вищезгадане сприяло підвищенню рівня освіти жінок, хоча вона не була систематичною, проте знайомила із літературою, грецькими авторами, вводила в коло інтелектуалів, посилювала зацікавленість жінок у набутті знань. Про заняття літературою та риторикою римлянок згадують античні автори, наводячи приклади участі, хоча і не безпосередньої, у політичному житті, для чого конче необхідними були знання. Одна з цих постатей, вартих на увагу, Октавія Молодша, старша сестра Октавіана Августа. Роберт Фішер зауважує, що «Октавія була частиною династичної пропаганди, ... виявилось ще одне завдання сестри Принцепса: вона взяла на себе культурні завдання Принципату через дарування бібліотек і колекції мистецтва». Далі історик говорить, що Октавія була традиційною матроною республіканської доби і першою матроною доби нової [9]. Після смерті Октавії Август назвав на її честь портик Метелла, розмістив там бібліотеку з грецьким та латинським відділеннями, музей і школу, що може слугувати свідченням високої освіти цієї жінки.

Шлюб в часи Августа став повноцінною зброєю для досягнення політичних цілей як чоловіками, так і жінками, що підтверджують долі римлянок Фульвії, Лівії, дружини Августа, Юлії Старшої, портрети яких зацікавлюють дослідників. Роберт Фішер змальовує образ Фульвії, яка, на його думку, «була першою і єдиною жінкою в Римі, якій вдалося переступити межі, встановлені для жіночої статі, - зазначає історик, - ... змогла подолати гендерні бар'єри доступу до влади через армійське командування, що було подією, яка сприймалася як загроза для традиційної спільноти... будучи жінкою, наважилася вторгнутися в чоловічу сферу влади і таким чином атакувати наріжний камінь

римського суспільного ладу, образ її особи в джерелах був спотворений» [9]. На прикладі Октавії та Фульвії, які отримали освіту і виявляли інтерес до літератури та мистецтва, можемо відслідкувати долю та становище жінки, що хоча і належала до найвищого соціального кола доби раннього принципату, проте змушена була піддаватися волі батька/чоловіка. Як стверджував Марк Сидоній Фалкс, «золоте правило для дружин... жінці належить коритися» [4, С. 88], проте жінки намагалися використовувати усі засоби та впливи задля досягнення самостійності.

Проте, були інші приклади, що засвідчували намагання жінок звільнитися з-під влади чоловіка, діяти самостійно. Дочка Августа Юлія в якості протесту проти примусового її одруження з Тиберієм, третім її чоловіком, написала листа батькові, не зважала на його зауваження і влаштувала оргії на Форумі, що і призвело до покарання засланням. Юлії довелося підкоритися батькові [9]. Очевидно, приклади Юлії та Фульвії не типові на широкій загал, проте були унормованими для верхівки суспільства і демонстрували суттєві зміни, зокрема становища жіноцтва початків імператорського часу: жінка будь якими засобами прагнула емансипації. Для представниць римської верхівки заміжжя було можливістю отримати вищий політичний статус та вплив. Для вдалого заміжжя потребувалися певні особисті якості, як от виховання, освіта, статки, зв'язки та статус родини, матеріальний стан родини і статки жінки. Жінка могла впливати на чоловіка і суто жіночими засобами, психологічно, що і використовували римлянки, бажаючи досягти певного статусу або його підвищити.

Окрім гуманітарних знань жінки вищого стану традиційно набували прикладних умінь (прядіння, шиття, ведення домашнього господарства тощо), про що свідчать античні автори Светоній, Плутарх, ін.

Представниці жіноцтва з плебейського стану не потребували гуманітарної освіти, навчалися веденню домашнього господарства, отримували навички, які би їх прогодували. Жіноча праця в добу принципату використовувався як у домашньому господарстві, так і в інших галузях: від медицини (акушерки і повитухі) до ремісничих майстерень. Класичний твір Марка Порція Катона «Про землеробство» містить широкий перелік занять жінки в помісті повинна утримувати достатньо курей, закладати в бочки сушені овочі, прясти, і ткати, і виготовляти одяг. Своєю роботою вона допомагала чоловікові, мала обробляти з чоловіком землю, якщо не було волів, сама мала впрягатися в плуг тощо [10, С.105]. Навчання дівчат було орієнтовано на працю в домашньому господарстві, на виховання дітей, чим займалася мати або родичка з числа найбільш шанованих в сім'ї жінок. Крім того малозабезпечених дівчат влаштовували на роботу нянями в заможні римські сім'ї, що в майбутньому забезпечувало їм безбідне життя.

Як зауважує Е. Вардіман, відносно господарську самостійність жінки отримали в елліністичну епоху [11, С. 225], а пізніше це виявилось у Римі. Доба принципату не змінила становище жінки-плебейки у віллі, проте додалися господарські функції жінок-мешканок міста чи містечка. Жінки з плебсу набували відносної господарської самостійності, вони були зайняті в ремеслах, зокрема, на ткацьких роботах, роботах з обробки вовни, в пекарні, торгівлі, виноробстві тощо. При цьому жінки не відігравали провідної ролі, а з розповсюдженням товарного виробництва жінки навіть витіснялися зі сфери їхніх традиційних занять (до прикладу, ткацтва), а їхнє ремесло освоювалося чоловіками. Торгові та виробничі галузі об'єднували працівників в професійні групи/колегії, які переймали функції сім'ї в сфері суспільного виробництва, де провідну роль відігравали чоловіки, а жінки поступово витіснялися [12, С. 93-94]. Німецьки історик Карл Кріст, аналізуючи добу принципату, наводить приклади розвитку господарства і, зокрема згадує, що жінки працювали в керамічних майстернях Ареція [12, С. 97]. Певна частина жінок обирала в якості професії публічні виступи, що категорично не сприймалося в Римі. Вони маргіналізувалися суспільством за «непристойну поведінку», і в переважній більшості не мали римського громадянства. Заняття акторським ремеслом прирівнювалося тодішнім соціумом до проституції (що, звичайно ж, мало під собою досить вагомий основи).

З початку імператорського часу жінки поступово набувають, як вже згадувалося, певних майнових прав і внаслідок чого у них з'являється можливість реалізуватися в підприємстві, що в свою чергу потребувало знань. Як свідчать джерела, жінки мали вплив у галузі будівництва і ткацького виробництва. Про діяльність жінок в будівництві дізнаємося по клеймам на черепиці і цеглинах, які повідомляють нам, що забезпечені дами були власницями ділянки, на якому добували глину, або ж вони безпосередньо керували виробництвом будівельної продукції, на приклад в Помпеях.

Медицина на початку Імперії стає також сферою зайнятості жінок. Лікар Соран Ефеський у праці «Гінекологія» описав, окрім медичних питань, ідеал фахівця акушерської справи (акушерка повинна бути знайома з теорією, досвідчена і не забобонна) та намагався навчати жінок-повитух акушерській справі у спеціальній школі. Одна із найбільших медичних шкіл римської доби знаходилася в єгипетському місті Саїса, римська медицина знає ім'я жінки лікарки Фабіоли тощо [12, С.332-350; 13].

Висновки. Римлянка доби раннього принципату, не дивлячись на відсутність політичних прав, набула відносної суспільної ваги в значній мірі завдяки освіті. Аналізуючи процес емансипації жінок та їхнього доступу до освіти можемо стверджувати, що на початку Імперії мета їхньої освіти та виховання продовжувала залишатися незмінною, проте реалізація отриманих

знань отримала інший вектор: освіта і накопичений досвід давав можливість жінці посісти вищий щабель в суспільстві, набути авторитету, укріпити владу свого чоловіка або сина, отримати більші прибутки від господарства. На межі епох з'являється ціла плеяда жінок, які завдяки освіченості могли активно діяти у сфері політики, господарства. Освіта носила домашній характер, проте набула вищого ступеня риторської школи, вчителями виступали досвідчені і авторитетні оратори, політик, письменники.

Доступність освіти для різних верств римського суспільства була неоднаковою, тому присутність у суспільстві освічених жінок обмежувалося лише вищими його прошарками. Жінка із середовища незаможних зберігала патріархальний характер свого життя та господарської діяльності, освіта обмежувалася практичними господарськими навичками та елементарними початковими знаннями. Її майже не торкнулася криза шлюбних відносин, вона не відчувала ослаблення законодавчого контролю за життям, проте в господарському житті представниці нижчих верств набули певної «свободи». Загалом суспільні зміни, які спостерігалися у період I ст. до н.е. – I ст. н.е., стосувалися переважно жінок вищих верств римського суспільства.

Література:

1. Danielle Gourevitch, Marie-Thérèse RAEPSAET, La femme dans la Rome Antique. 2001.
2. Otto Kiefer. Sexual Life In Ancient Rome. 1952.
3. Diana E. E. Kleiner. I, Claudia: Women in Ancient Rome. 1996.
6. Сай І.В. «Institutio oratoria» («Повчання оратору») як відображення педагогічних поглядів Марка Фабія Квінтіліана та одна з найважливіших пам'яток для вивчення педагогіки Давнього Риму. *Педагогічні науки*. Збірник наукових праць. Випуск LXXXI. Том 2. 2018. С. 31–34.
7. Пліній Молодший. Вибрані листа / пер. Андрія Содомори. Львів: Априорі, 2018. URL: <http://flibusta.site/b/587904/read>
8. Lidia Winniczuk. Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. URL: <https://libra.ibuk.pl/reader/ludzie-zwyczaje-i-obyczaje-starozytnej-grecji-i-rzymu-lidia-winniczuk-1749>
9. Robert Alexander Fischer. Fulvia und Octavia. Die beiden Ehefrauen des Marcus Antonius in den politischen Kämpfen der Umbruchszeit zwischen Republik und Principat. 1999. URL: <https://www.logos-verlag.de/cgi-bin/engbuchmid?isbn=189&lng=deu&id=>
10. Катон. Про Землеробство. URL: <https://ibib.ltd.ua/soderjanie-rabovmark-portsiy-katon-zemledelii.html>
11. Vardiman, E. E. Die Frau in der Antike: Sittengeschichte der Frau im Altertum. 1982.
12. Karl Christ. Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin. C.H.Beck, 1995. URL: https://books.google.com.ua/books?id=p7kQB8gHaSsC&pg=PP11&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
13. Лікарський досвід жінок античності. URL: <https://for.lib.kherson.ua/ancienthealers.htm>

References:

1. Gourevitch, Danielle, RAEPSAET, Marie-Thérèse. (2001). *La femme dans la Rome Antique*.
2. Kiefer, Otto. (1952). *Sexual Life In Ancient Rome*.
3. Kleiner, Diana E. E. (1996). *I, Claudia: Women in Ancient Rome*.
6. Sai, I.V. (2018). «*Institutio oratoria*» («*Povchannia oratoru*») yak vidobrazhennia pedahohichnykh pohliadiv Marka Fabiia Kvintiliana ta odna z naivazhlyvishykh pamiatok dlia vyvchennia pedahohiky Davnoho Rymu. Pedahohichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk LXXXI. Tom 2. 2018. S.31–34, [in Ukrainian].
7. Plinii Molodshyi. (2018). *Vybrani lysta* / per. Andriia Sodomory. Lviv: Apriori. URL: <http://flibusta.site/b/587904/read> [in Ukrainian].
8. Winniczuk, Lidia. (1983). *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starozytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. URL: <https://libra.ibuk.pl/reader/ludzie-zwyczaje-i-obyczaje-starozytnej-grecji-i-rzymu-lidia-winniczuk-1749> [in Russian].
9. Fischer, Robert Alexander. (1999). *Fulvia und Octavia. Die beiden Ehefrauen des Marcus Antonius in den politischen Kämpfen der Umbruchszeit zwischen Republik und Principat*. URL: <https://www.logos-verlag.de/cgi-bin/engbuchmid?isbn=189&lng=deu&id=>
10. Katon. *Pro Zemlerobstvo*. URL: <https://ibib.ltd.ua/soderjanie-rabovmark-portsiy-katon-zemledelii.html> [in Ukrainian].
11. Vardiman, E. E. *Die Frau in der Antike: Sittengeschichte der Frau im Altertum*. 1982.
12. Christ, Karl. *Geschichte der römischen Kaiserzeit: von Augustus bis zu Konstantin*. C. H. Beck, 1995. URL: https://books.google.com.ua/books?id=p7kQB8gHaSsC&pg=PP11&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
13. Likarskyi dosvid zhinok antychnosti. URL: <https://for.lib.kherson.ua/ancienthealers.htm>